

Pēteris VANAGS

VERBU PAGĀTNES FORMAS 16. GS.–17. GS. SĀKUMA LATVIEŠU RAKSTU VALODĀ UN PAGĀTNES CELMU TĀLĀKAIS LIKTENIS

Avotu un to valodas specifika 16. gs.–17. gs. sākuma latviešu rakstos nosaka verbu pagātnes formu lietojuma biežumu tajos. Daudz šādu formu ir evaņģēliju un epistulu krājumos (1587, 1615), ievērojami mazāk dziesmu grāmatās (1587, 1615, 1621), nedaudz katehismos (1585, 1586, 1615) un Geceļa psalmu tulkojuma manuskriptā (1628), nemaz „Agenda Parva“ (1622) un Rīgas linaudēju statūtos (1625). Visos rakstos lietotas galvenokārt 3. personas formas, nedaudz vsk. un dsk. 1. personas un ļoti maz vsk. un dsk. 2. personas formu.

1585. gada katehisms

Valodas ziņā visvājākajā 16. gs. latviešu valodas pieminekļi ir tikai sešas verbu pagātnes 3. personas formas, kas liecina par tulkotāja nepietiekamo latviešu valodas prasmi: *nescei* ‘nesa’, *ehiemi* ‘iejēma’, *scati* ‘saciņa’ CC 295, *brecei* ‘brēca’, *deuwi* ‘deva’ CC 297, *skirri* ‘šķīra’ CC 298. Kā noprotams, tulkotājs ir uzskatījis, ka piedēklis *-j-* ir raksturīgs visu verbu pagātnes formām. Par personu galotnēm un celmu tiem nav pat ko runāt.

1586. / 1587. gada Kurzemes rokasgrāmata

Vecākajā luterāņu izdevumā verbu pagātnes formu ir daudz vairāk, turklāt tās pilnībā atspoguļo gan runāto latviešu valodu, gan visas rakstības īpatnības. Te atrodamas visas personu formas – vsk. 1. pers.: *tappe* EE 47, *ysbhego* EE 47, *no licko* EE 52, *nhe redtczeye* EE 82, *gulleye* UP 49, *by* UP 49, *aysledtcze* K Hiib 22, *βatcy* K Hiib 22; vsk. 2. pers.: *ludtcze* EE 155; dsk. 1. pers.: *czerreyam* EE 108, *biam* EE 207, *redczeyam* EE 19, *tappam* EE 26, *byam* UP 14, *nhewarreyam* UP 42; dsk. 2. pers.: *byet* EE 116.

Visvairāk ir 3. pers. formu. To galotnes lielākoties ir grafēma *-e*, piem., *redtczeye* UP 11, *tappe* UP 11, *pallicke* UP 33, *wedde* UP 41, *czirte* EE 5, *youtaye* EE 12, *gaye* EE 21, *noticke* EE 36, *tappe*, *paerlouse* K Bii, *pedroudye*, *redtczeye* K Jia. Retāk lieto-

ta arī grafēma *-a*, piem., *aismigga* K Hib, *macxaya* UP 49, *tappa* UP 49, *gaya* UP 49, *gaya* EE 5, *esaka* EE 10, *joutaya* EE 11, *pasinna* EE 19, *auga* EE 26, *βapratta* EE 33. Verbiem ar *-j*-celma galā paralēli sastopamas arī bezgalotnes formas, piem., *by* UP 10, *pallidtczey* UP 19, *βatcy* UP 30, *βatcy* K Bia, *by*, *dhewey* K Giiib, *czirdey* EE 9, *suty* EE 11, *by* EE 13, *nogay* EE 14, *βinnay* EE 75.

Atgriezenisko verbu 3. pers. formās arī redzama gan grafēma *-e* (*-ee-*), gan *-a* (*-aa-*), piem., *czeles* UP 14, *vβczeeles* UP 36, *mettes* EE 21, *greshes* EE 26, *czelees* EE 40, *steidtczees* EE 49, *apyosees* EE 71, *apterpees* EE 139, *skyrees* EE 214, *atwheres* EE 223 : *βeeloyas* UP 49, *notickas* EE 13, *iβabrinoyas* EE 16, *lukoyas* EE 20, *atraddas* EE 42, *atsthayas* EE 58, *paβeedas* EE 64, *βemmoyaas* EE 69, *Iβabias* EE 91, *lickaas* EE 124, *ystrukas* EE 132, *notickaas* EE 218.

Tādējādi Kurzemes rokasgrāmata sniedz liecības gan par personu galotnēm, gan par saglabātām atšķirībām starp pagātnes *ā*- un *ē*- celmiem.

1615. gada Rīgas luterāņu rokasgrāmata

Šī izdevuma katehisma un evaņģēliju daļa, kā zināms, ir Kurzemes rokasgrāmatas jauns iespiedums bez sevišķi lielām izmaiņām. Tā kā verbu pagātnes formu galotnes faktiski neatšķiras no 1586. un 1587. g. izdevuma, tās šeit necitēsim. Taču dziesmu grāmatas daļa, kas ir pilnīgi cits sastādījums kā Kurzemes izdevums, sniedz arī jaunu materiālu.

1615. g. dziesmu grāmatas raksturīgākā iezīme ir daudzās bezgalotnes formas, kas ir sastopamas ne tikai daļā tiešo verbu 3. personas formu, bet arī citās personās. Vsk. 1. pers.: *gribbei* Ps 23b, *satczi* 23b, *gulley* Ps 59a, *by* Ps 59a, *gulley* Ps 91b līdzās *krite* Ps 59a, *tappe* Ps 92a, *bye* Ps 92a; vsk. 2. pers.: *pedōw* Ps 23b, *patczell* Ps 35a, *warrey* Ps 36b, *by* Ps 87a līdzās *bege* Ps 31b, *neatwere* Ps 35a, *paweleie* Ps 35a, *czety* Ps 49b, *gaye* Ps 87a. Vsk. 3. pers. bezgalotnes formas ir ne tikai celmiem ar *-j-*, piem., *gribbey* Ps 19b, *by* Ps 23b, *gulley* Ps 34a, *abdomay* Ps 44a, bet arī citu celmu verbiem, piem., *broutz* Ps 31b, *tap* Ps 33b, *apwilck* Ps 34a, *dōuw* Ps 36a, *atnatz* Ps 43a, *neβ* Ps 45b, *pallick* Ps 59a. Ja 3. personā tomēr ir galotne, tad tā parasti ir *-e*, piem., *natze* Ps 20a, *iskalte* Ps 23b, *tape* Ps 31b, *bege* Ps 31b, *isgaye* Ps 33b, *nomasgaye* Ps Ps 35a, *wedde* Ps 41a un tikai pāris gadījumos *-a*: *biya* Ps 47b, *notickka* Ps 76a. Noteiktāks galotnes patskaņa šķīrums ir atgriezenisko verbu 3. personā: *parradias* Ps 42a, *pretzaias* Ps 46a un *greses* Ps 31b, 33b, *klayees* Ps 78b, *czeles* Ps 86a.

Arī dsk. 1. personā, liekas, saskatāms divu galotņu šķīrums: *biam* Ps 14a, *byam* Ps 40b, 42b, *redczeyam* Ps 44b, *ne warreiam* Ps 51a, *peminneiam*, *roudaiam* Ps 80b un *noputem* Ps 56b (sal. lei. *pūsti*, *pučia*, *pūtē*), *pekarem* Ps 80b (sal. lei. *karti*, *karia*, *korē*).

Dsk. 2. pers. ir fiksēta tikai vienreiz: *letzet* Ps 31b, kas, ņemot vērā nupat minētās formas, arī varētu būt *ē*- celma relikts (sal. lei. *lēkti*, *lekia*, *lēkē*).

1615. g. dziesmu grāmata, kas ir drošākais vecākais Rīgas latviešu valodas piemineklis, rāda iespējamās saglabātas *ē*-celma pagātnes formas gan 3. personā, gan arī dsk. 1. un 2. personā, taču vienlaikus arī galotnes redukciju un jūtamu celmu atšķirību zudumu 3. personā.

1621. gada Elgera dziesmu grāmata

Šis 17. gs. sākuma rakstu piemineklis, kas, liekas, arī lielā mērā atspoguļo Rīgā tradicionālo valodu, rāda līdzīgas tendences kā 1615. g. luterāņu dziesmu grāmata. Raksturīgi, ka visu tiešo verbu pagātnes 3. personas formu galotnēs rakstīts tikai *-e*, piem., *spydāie* Elg 2,6, *atsaccy^e* Elg 8,13, *atnesse* Elg 10,21, *gaie* Elg 108, 13, *attradd^e* Elg 14,15, *yzwylke* Elg 85,3, *nobāge* Elg 81,7, *niāme* Elg 76,5, izņemot ļoti daudzus gadījumus, kad lietotas bezgalotnes formas, piem., *pallyk*, *steydz*, *kāp*, *vzniām* Elg 2, *atwār*, *sūty*, *by* Elg 41 u.c. Tiesa, reizēm šo bezgalotnes formu galā ir likts apostrofs, šķiet, norādot uz vārsmas dēļ reducētu formu, piem., *by'* Elg 39, *Nác'*, *paslāp'* Elg 63, *saccy'*, *souc'* Elg 69 u.c. Norāde uz iespējamu *ā*- un *ē*- celmu šķirumu var būt tikai atgriezenisko verbu 3. pers. formās: *notykkas* Elg 18, *bādaias* Elg 60, *atwāras* Elg 82 (bet sal. *atthweres* EE 98, *atwherees* EE 168, arī lei. *verti*, *veria*, *vèrè*), un *māttās* Elg 19.

Vsk. 2. pers. formas, piem., *gaie* Elg 53, *darry'* Elg 58, *máccy* Elg 82, *courstaygaie*, *atstaie* Elg 139 un dsk. 1. pers. formas, piem., *Byam*, *gaiam* Elg 7, *tappam* Elg 39 uz celmu atšķirību nekādi nenorāda. Vienīgā dsk. 2. pers. forma *rādzāiāt* Elg 108 ir neskaidra, jo *ā* Elgera dziesmu grāmatā apzīmē šauro un plato /e/ vai /ē/, taču *ēio*- celma pagātnes forma ar galotni *-ēt* liekas diezgan neticama. Pagātnes vsk. 1. pers. formu Elgera dziesmu grāmatā nav.

1628. g. Geceļa psalmu tulkojuma manuskripts

Šai 17. gs. pirmās puses manuskriptā valodas īpatnības lielā mērā saskan ar 1586./87. g. rokasgrāmatas rakstību un valodu. Arī verbu pagātnes formas, kuŗu nav pārlietu daudz, ir līdzīgas Kurzemes rokasgrāmatas piemēriem. Vsk. 1. pers.: *Passinno* Gec 15b, vsk. 2. pers. *paalydyczēye* Gec 20a; 3. pers. *bye* Gec 9a, *abguustye*, *Lōcyē*, *skreyē* Gec 15a, *schawē*, *licke*, *tappe*, *ißrawē* Gec 15b; *cziwoya* Gec 6b, *tapa*, *yßgaja*, *Sibbeneya* Gec 15a, *licka*, *ißwilka* Gec 15b; *by* Gec 6b, *broudycz* Gec 15a, *ißwēd* Gec 15b; *kuustenayas* Gec 15a, bet *skyrēs* Gec 15b.

Secinājumi

Mūsu rīcībā esošais materiāls tādējādi nedod īpaši skaidru ainu par verbu pagātnes celmiem un to formām 16. un 17. gs. sākuma rakstos. To iespaido vairāki

faktori. Vsk. 1. personas formu ir maz, un *ē*- celma formu ar gaidāmo līdzskaņu miju nav vispār. Celmu noteikšanu apgrūtina vārda gala patskaņu rakstības nepilnības. Grafēma *e* gala zilbēs aplūkojamajos tekstos lietota ne tikai fonēmu /e/, /ē/, bet arī citu vokālisko fonēmu, to starpā arī /a/, /ā/ apzīmēšanai. Arī celma beigu līdzskanis ļauj reizēm noteikt tikai vēsturisko celmu (piemēram, *nātce*, *ludtce* ar *c*, resp. *dz* no **k*, resp. **g*, kas radies *-e* priekšā un *pallicke*, *noticke* ar *k*, kas saglabājies galotnes *-a* priekšā), nevis celmu formu lietojumu 16. gs. valodā.

Bieži vērojama formu daudzveidība, piem., *gaya* / *gaye* / *gay*, *kritta* / *kritte*, kas arī apgrūtina celma noteikšanu. Tomēr grafēma *a* galotnē uzskatāma par marķētu un tāpēc par ticamu argumentu *ā*- celma postulēšanai.

Rakstu avotos, kur vērojama pagātnes formu daudzveidība, nosakāmi trīs šo formu pamattipi:

1. *b e z g a l o t n e s f o r m a s*, kas var atspoguļot reālu gala patskaņa redukciju nevērīgā izrunā: lielākoties *ēio*-, *ūio*-, retāk *āio*- celmiem, piem., *redtczey*, *szatcy*, *kuudenay*; reizēm nekārtnajiem vārdiem *būt*, *iet*: *by*, *gay*; 1615. un 1621. g. dziesmu grāmatās arī citiem vārdiem, piem., *broutcz*, *tap*, *apwilck*, *nesz*, *eleig*;

2. *f o r m a s a r g r a f ē m u a*, kas atspoguļo fonēmu /a/ 3. pers. galotnēs *āio*-, *uoio*- celmiem, piem., *staigaya*, *lukoya*; dažos citos verbos aiz saknes beigu līdzskaņiem *j*, *t*, *k*, *g*, *n*, *p*, piem., *gaya*, *kritta*, *esaka*, *vsdiga*, *iscinna*, *tappa*; dsk. 1. pers. galotnē /-ām/, piem., *redczeyam*, *byam*, *tappam*; refleksīvo verbu 3. pers. galotnē /-ās/, piem., *szeeloyas*, *pretzaias*, *notickas*, *issabyas*, *atraddas*;

3. *f o r m a s a r g r a f ē m u e*, kas atspoguļo ne tikai fonēmas /e/ vai /ē/, bet acīmredzot arī /a/ un /ā/, praktiski visos iespējamajos verbos, piem., *redtczeye*, *staygaye*, *darrye*, *gaye*, *leeye*, *apryje*, *kritte*, *tappe*, *adszinne*, *nātce*, *peludtce*, *paczelees*, *steidtczees*, *paszlepees*, *apyosees*.

Visas šīs verbu formas atspoguļo runātajā valodā 16. un 17. gs. vēl lietotos atšķirīgos pagātnes celmus:

1. *ā - c e l m a* formas fiksētas ar piedēkli atvasinātajiem vārdiem, kā piem., *staygaya*, *lukoya*, *cziwoya*, *paradias*, *pretzaias* (ar grafiskām paralēlformām ar *-e*), kā arī šādiem bezpiedēkļa vārdiem – K: *aismigga*; EE: *aysmigga*, *atraddas*, *atsthayas*, *auga*, *esaka*, *gaya*, *ysbhego* (1.p.), *Iscinna*, *Islicka*, *issabyas*, *Iβalcka*, *ystrukas*, *Iswilcka*, *kritta*, *licka*, *lickaas*, *noticka*, *notickas*, *pasinna*, *paβedhas*, *pirka*, *βackalta*, *βappratta*, *seedaas*, *vsdiga*; Ps: *bege* (2.p.), *biya*, *notickka*; Elg: *atwāras*, *notykkas*; Gec: *yβgaja*, *Iβwilka*, *licka*, *tappa*,

2. Par drošām *ē - c e l m a* formām varētu uzskatīt – K: *aifβledtce*, *apskawe*, *dōuwe*, *yeme*, *nesse*, *paerlouse*, *patteitce*, *wedde*;

EE: *aiskare*, *aysledtce* [aizliedze], *ayswhele*, *apyosees*, *apterpees*, *atwedde*, *atwhe-re*, *bhedtce*, *breetce*, *broutce*, *czele*, *czelees*, *czete* [ciete], *dedtce*, *dōwe*, *dure*, *βhere* [dzēre], *czimme*, *ehde*, *ewedde*, *glabe*, *greβees*, *iskape*, *isstepe*, *kaape*, *lhedtce* [lēce],

leedtczes [lēcēs], *louse*, *ludtcze*, *mette*, *mettes*, *muerre*, *nätcze*, *nesse*, *nokouwe*, *noskyre*, *packarees*, *palayde*, *pār louse*, *paßlepes*, *patteitcze*, *peyeme*, *pekares*, *peludtze*, *rawe*, *ßapleeße*, *ßoutce*, *ßitte*, *skyrees*, *ßnedtcze* [sniedze], *spede*, *spedhes*, *splawe*, *steidtczees*, *schoute*, *teytcze*, *twhere*, *vs puute*, *wedde*, *whersees*;

UP: *aiskare*, *atwhere*, *doeuwe*, *czinne*, *yeme*, *kape*, *naetce*, *neße*, *ßalousse*, *vßczeeles*, *wedde*;

Ps: *aiskare*, *apthwere*, *apwerte*, *atneße*, *bretcze*, *broudcze*, *czele*, *czeles*, *czete*, *deuwe*, *czinne*, *grese*, *greses*, *ißinne*, *ieme*, *Jucze*, *kape*, *klayees*, *letze*, *letzet* (dsk. 2.p.), *mette*, *natze*, *neße*, *nomirre*, *pekarem* (dsk. 1.p.), *pewile*, *saiutte*, *sallouse*, *saplise*, *soutze*, *sitte*, *spede*, *teitcze*, *wedde*.

16. gs.–17. gs. sākuma raksti tātad sniedz ainu par verbu pagātnes formām, kas būtiski neatšķiras no 17. gs. vidū un vēl otrajā pusē sastopamās. Tad gan G.Manceļa raksti¹, gan Adolfija un Rehehūzena gramatikas², arī J.Elgera rokraksti³ vēl droši liecina par divu tipu verbu pagātnes formām, kam pamatu devuši vēsturiskie *ā-* un *ē-* celmi.

No aplūkotajiem rakstiem tomēr iegūstam nepilnīgu ainu, un verbu pagātnes formu īpatnības var noteikt tikai daļēji. Vēsturisko *ā-* celmu paradigmas, protams, neatšķiras ne no 17. gs., ne arī no jaunāko laiku formām. Neskaidrākas ir *ē-* celmu paradigmas. Pilnīgi droši var apgalvot, ka ļoti plaši rakstu valodas apgabalā ir saglabātas 3. personas formas ar galotni *-e*, resp. *-ēs*. Lai gan formu ir maz, tomēr var pieņemt, ka 16. gs. un 17. gs. sākumā ir lietotas arī dsk. 1. un 2. personas formas ar galotnēm *-ēm*, *-ēt*, kaut iespējams, ka paralēli ar jauninātām galotnēm *-ām*, *-āt* no vēsturiskajiem *ā-* celmiem.

Daudz problemātiskāks ir jautājums par vsk. 1. personas formu veidu, jo tās vēsturisko *ē-* celmu vārdiem aplūkotajos tekstos praktiski nav fiksētas. Atrodama vienīgi verba *aizliegt* vsk. 1. pers. forma: *aishedtcze* K Hiib 22, kas varētu apzīmēt gan [aizliedzu], gan [aizliedžu], jo [dz] : [dž], tāpat kā [c] : [č] pretstats vecākajos rakstos vēl nav droši izšķirts.⁴ Tāpēc vsk. 1. personas formas var rekonstruēt tikai hipotētiski. Ņemot vērā plašākos 17. gs. avotus – Manceļa rakstus un gramatikas, šķiet, ka apmēram 150 gadu laikā kopš pirmo rakstu rašanās sākuma 16. gs. trīsdesmitajos gados līdz pat 17. gs. vidum un otrajai pusei formas nebūs īpaši mainījušās. 17. gs. vidus un otrās puses avoti liecina, ka vēsturiskā līdzskaņu mija pagātnes vsk. 1. per-

¹ Sk. J. E n d z e l ī n s , Zum lettischen Präteritum, – Darbu izlase, II, Rīga, 1974, 95–126.

² Op. cit., 124-125.

³ Sk. rādītāju: G. E l g e r , Evangelien und Episteln ins lettische übersetzt, II: Wortregister, Zusammengestellt von K. Draviņš und M. Ozola, Lund, 1976.

⁴ Sal. *Ta Czettorta Joutaschen* K Biii, *Czettörtan Kärtan* K Eiii, un *tho by py czettre tuxtosche / kattre tur ehduusche* by EE 156, *tappe no tims Ozims jeb czuuski m s nomackte* EE 159.

sonā ir saglabājusies gandrīz tikai tagadnes *o*- celmiem (*ēžu, nešu, mešu, vežu*), kā arī sekundārā mija *io*- celma vārdiem ar *c, dz* tagadnes celmā (*brauču, sedžu* u.c.). Pārējiem vēsturiskajiem pagātnes *ē*- celmiem mija vsk. 1. personā laikā ir jau bijusi izspiesta no paradigmas, proti, jau *cēlu* – **cēļu* vietā, *kāpu* – **kāpju* vietā, *audu* – **aužu* vietā. Tādējādi 16. un 17. gs. rakstu valodas apgabalā pastāvējušo vārdu pagātnes konjugācijas modeli var raksturot kā pārejas sistēmu no diviem atšķirīgiem tipiem (*ā*- un *ē*- celmu refleksiem) uz vienu tipu (ar *ā*- celmu refleksu galotnēm).

Šādas sistēmas vairs nav ne mūsdienu rakstu valodā, ne arī tai tuvajās vidus dialekta izloksnēs, tomēr vēl plaši pazīstama jaunākā laika Kurzemes dienvidrietumu izloksnēs, kā arī augšzemnieku dialekta izloksnēs.

Lai gan jautājums jau vairākkārt aplūkots⁵, gribētos vēlreiz pieskarties pagātnes *ē*- un *ā*- celmu sakrišanas iemesliem un gaitai vidus dialekta izloksnēs.

Procesa galvenais katalizators, šķiet, ir noteiktas vārdu daļas tagadnes un pagātnes vsk. 1. personas formu sakritums pēc gala zilbju redukcijas. Šāds sakritums radās tagadnes *io*- celma vārdiem, kam pagātnē raksturīgi *ē*- celmi (sal. lei. *kenčia, kentē; audžia, audē*), proti, **ciešu* : **ciešu*, **aužu* : **aužu*, **kāpju* : **kāpju*. Šāda formu vienādība, protams, ne obligāti izraisa pārmaiņas, kā to rāda 2. konjugācijas vārdi (*staigāju* : *staigāju*, *ogoju* : *ogoju* u.c.) vai arī saglabātais sakritums primārajos vārdos daļā augšzemnieku izloksņū. Tomēr vidus dialektā pārmaiņas ir notikušas. To varēja veicināt tagadnes un pagātnes celmu divu allomorfu eksistence. Tā, piemēram, vārdam *aust* tagadnē bija allomorfi *auž-* (vsk. 1., dsk. 1., 2. un 3. pers.) / *aud-* (vsk. 2. pers.), pagātnē – *aud-* (vsk. 2., dsk. 1., 2. un 3. pers.) / *auž-* (vsk. 1. pers.). Pārmaiņas visreālāk varēja notikt ar tām formām, kurās bija sekundārie allomorfi, t.i. – tagadnē *aud-*, bet pagātnē *auž-*. Tā kā sakritušajā vsk. 1. personā sekundārs allomorfs bija pagātnes formās (**aužu*), tad tieši te arī bija gaidāma pirmā pārmaiņa **aužu* > *audu*, kas nodrošināja izvairīšanos no nevēlamām homoformām⁶. Tagadnes *o*- celmiem atbilstošās pagātnes *ē*-celmu formas (*ēžu, mešu, nešu, vežu*), kā arī formas ar sekundāro miju (*brauču, sedžu* u.c.) saglabājās, jo atšķīrās no tagadnes formām (*ēdu, metu, nesu, vedu; braucu, sedzu*).

Ka šis process varēja būt pirmais, rāda gan vecie raksti, gan arī daļa izloksņū. Tā Adolfijam līdzās jauninātajam formu pretstatam *aužu* tag. : *audu* pag., *beržu* : *berzu*,

⁵ J. E n d z e l ī n s, Op. cit.; R. G r ī s l e, 17. gadsimta gramatikas kā latviešu valodas vēstures avots, – Valodas un literatūras institūta raksti, VII, 1958, 247–250.

⁶ Daļai vārdu sakrita arī divas citas formas – tagadnes un pagātnes vsk. 2. persona, piem., **audi* : *audi*, tāpat **siti* : *siti* u.c. Tomēr šai gadījumā nevarēja izmantot to pašu pārmaiņu veidu, ko vsk. 1. personā, jo tag. un pag. vsk. 2. personas homonīmija varēja būt arī vārdiem ar tikai vienu tagadnes un pagātnes allomorfu (bez līdzskaņu mijas). Tāpēc vsk. 2. personā ir notikusi cita izmaiņa – tagadnē lielai daļai vārdu ir atņemta regulārā galotne *-i*, piem., *aud, sit*.

duŗu : *dūru*, *glābju* : *glābu* u.c. saglabāts *ēdu* tag. : *ēžu* pag., *metu* : *mešu*, *nesu* : *nešu*, *vedu* : *vežu*, arī daudzi verbi ar *c*, *dz* formu vairumā, piem., *braucu* : *brauču*, *plūcu* : *plūču*, *sedzu* : *sedžu*, *spiedzu* : *spiedžu*. Arī DR Kurzemes vidus izloksnēs, kur vēl sastopamas *ē*- celmu pēdas, tieši šie verbi visilgāk saglabā jotējumu vsk. 1. personā, piem., *brauču*, *mešu*, *iznešu*, *vežu* Nīcā⁷; *atvežu*, *par'nešu*, *atnešu*, *pamešu* Gramzdā⁸. Līdzīgi tas ir arī vismaz daļā augšzemnieku izlokšņu, piemēram, sēliskajā Dignājā: „Vienskaitļa 1. personā līdzskanis pirms galotnes mēdz būt mīkstināts: *n'e:šu*, *lōudžu*, *jāuču*, *me:šu*, *ve:žu*, *jōudžu* 'jūdzu'. Tagadnes *io*- celma līdzskanis tagadnē ir mīkstināts, bet pagātne vairās no mīkstinājuma: *c'itu* 'cietu' – 3. pers. *c'it'e*, *s'vidu* – *s'vid'e* (ar *j* zudumu tagadnē), *v'emu* – *v'em'e*, *v'erpu* – *v'erp'e*."⁹

Nākamais process acīmredzot ir bijis dsk. 1. un 2. personas galotņu *-ēm*, *-ēt* aizstāšana ar *-ām*, *-āt*. Uz to laikam gan norāda Adolfs savā 1685. gada gramatikā, kur pieminot Fīrekera manuskriptā esošās galotnes *-em*, *-et*, Adolfs raksta: „Daß der Sel: Herr Füreccerus das Imperfectum Indicativi, welches sich in den andern beyden Conjugationibus, wie auch in den meisten Verbis dieser dritten Conjugation, in Plurali auff ein *am*, *at*, *e*, endet; in vielen Verbis dieser Conjugation auff ein *em*, *et*, *e*, formire. Kan aber die Ursache, wie fleißig ich darnach gesucht, nicht finden, noch von andern, wie fleißig ich darnach geforschet, davon belehret werden: Habe demnach nach beyden Endungen in dennenselben Verbis die Imperfecta Pluralia gesetzt, und lasse denen, die dessen Grund wissen, ihre freye Wahl.“¹⁰ Tātad, piemēram, verba *mest* pagātnes paradigmā formas: *mešu*, *meti*, *mete*, *metām*, *metāt* Adolfs ir pazinis, bet formas *metēm*, *metēt* ne.¹¹ Tā tas ir arī daļā jaunāko laiku izlokšņu Kurzemē, piemēram, Nīcā jaunākajos laikos ir fiksētas gandrīz tikai *ē*- celmu 3. personas formas un ļoti reti dsk. 1. persona.¹² Līdzīgi bijis arī Pērkonē, kur 20. gs. pirmajā pusē reizēm dzirdētas vairs tikai 3. personas formas ar *-e*: *ēde*, *nese*, *vede*, līdzās parastākajām *ā*- celma formām.¹³

Trešais solis rakstu valodai pamatā esošajās izloksnēs laikam ir bijis līdzskaņu mijas izstumšana no tām pagātnes paradigmām, kur tā vēl bija saglabājusies (*ēžu*, *nešu*, *mešu*, *vežu*) vai bija analogiski ieviesta (*brauču*, *sedžu* u.c.). Protams, bija iespējams arī cits paradigmu izlīdzināšanas ceļš – mijas ieviešana

⁷ B. B u š m a n e, Nīcas izloksne, Rīga, 1989, 209–210.

⁸ A. Ā b c l e, Gramzda draudzes izloksne, – FBR IX (1929) 109.

⁹ I. I n d ā n e, Dignājas izloksne, Rīga, 1986, 98.

¹⁰ H. A d o l p h i, Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache, Mitau, 1685, 135.

¹¹ Sal. H. A d o l p h i, Op. cit., 164.

¹² B. B u š m a n e, Op. cit., 210.

¹³ E. V a l t e r e, Pērkonē izloksne, – FBR XVIII (1938) 131.

vēsturisko *ā*- celmu vsk. 1. personā pēc veco *ē*-celmu parauga, kā tas ir noticis daļā ziemeļaustrumu Vidzemes izlokšņu, piem., *sišu* (no *situ*), *krišu* (no *kritu*) līdzās *nešu*, *mešu* u.c.¹⁴

Kā pēdējais divu pagātnes paradigmu atšķirību izlīdzināšanas solis bija 3. personas formu vienādošana, kas atsevišķās izloksnēs varēja notikt arī pirms iepriekšējā procesa. Arī šai procesā iespējamās divas attīstības virzības. Viena, ko gājis izlokšņu vairums, ir *ā*- celma galotnes *-a* vispārinājums visu verbu pagātnes formām. Tādas formas ir arī modernajā rakstu valodā. Taču 17. gs. otrās puses rakstu valodā, sākot ar Glikā Bībeles tulkojumu, iets otrs ceļš. Par pagātnes 3. personas rādītāju lielākajai verbu daļai vispārināta *ē*- celma galotne *-e*. Šī tendence ir konsekventi attīstīta vec-latviešu rakstu valodā (īpaši Bībeles tekstu tulkojumos) līdz pat 19. gs. vidum, kad ar *ā*- celma formām tiek lietoti tikai *Vio*-celmi, daļa refleksīvo formu, kā arī daži atsevišķi verbi, piem., *redseja*, *sazzija*, *pasemmojahs*, *pee=ehdahs*, *bijahs*, *bija*. Pārējos verbos neatkarīgi no to cilmes lietotas tikai *ē*- celma 3. pers. formas, piem., *aismigge*, *atradde*, *ehde*, *gahje*, *likke*, *pirke*, *tappe*, *brauze*, *ņehme*, *apgehrbehs*, *apsehdehs* u. c. (sk., piem., *Tas Jauns Testaments... Rīga... MDCLXXXV*; *Ta wezza Stendera Augstas Gudribas Grahmata... Jelgawa, 1796*; *Biblia, Tas irr Ta Swehta Grahmata... Peterburgā, 1825*; *Tee sweeti Ewangeliumi un Lekzioni... Jelgawā, 1824*). Šāds stāvoklis rakstu valodā ir līdz pat 19. gs. vidum, kad bez diskusijām un apspriešanas visu verbu pagātnes 3. personas formās sāk lietot tikai galotni *-a*.

Galotnes *-e* lietojumu vienzilbes verbu pagātnes 3. personā pamato arī 18. un 19. gs. gramatiķi. Ja Adolfijam vēl dažādiem vienzilbes vārdiem ir iespējamās atšķirīgas pagātnes formas, tad G. F. Stenders 18. gs. vidū visiem vienzilbes vārdiem, ko viņš līdz ar Adolfiju ieskaita 2. un 3. konjugācijā, uzdod 3. personas galotni *-e*, tiesa, pieļaujot arī paralēlu variantu *-a*.¹⁵ Tāpat arī atgriezeniskajiem vārdiem *-ehs* (*-ahs*).¹⁶

1828. gadā A. Velligs, izdodot H. Hardera piezīmes Stendera vārdnīcai,¹⁷ atstāj tādas pagātnes formas kā *tikke*, *palikke*, *nahze* (10), *pahrgahje*, *aizskrehje* (104), tomēr savās personiskajās piezīmēs raksta *nolija* (176), *atskrehja*, *aizskrehja* (188), *nessa* (215).

O. Rozenbergers savā 1830. gadā izdotajā „*Formenlehre der lettischen Sprache*“ līdzīgi kā Stenders vienzilbīgajiem tiešajiem vārdiem dod pagātnes 3. personas galotnes *-e* (*-a*)¹⁸ – tātad atzīstot *-e* par parasto galotni, bet *-a* par sekundāru. Atgrieze-

¹⁴ J. E n d z e l i n s, Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951, 866; E. P ē t e r s o n s, Aumeisteriešu izlokšnes apraksts, – FBR IV (1924) 59; M. P l ū m e, Raunas izlokšne, –VLIR, III (1954) 158.

¹⁵ G. F. S t e n d e r, Lettische Grammatik, Mitau, 1783, 40.

¹⁶ G. F. S t e n d e r, Op. cit., 41.

¹⁷ A. W e l l i g, Beiträge zur lettischen Sprachlehre, Mitau, 1828.

¹⁸ O. R o s e n b e r g e r, Formenlehre der lettischen Sprache, Mitau, 1830, 96.

niskajiem verbiem toties jau ir norādīts otrādi – *ahs (ehs)* – atzīstot *-ās* par parastāku galotni. Nekādus tuvākus paskaidrojumus O. Rozenbergers nesniedz. Savā 1848. gada papildinātajā gramatikā viņš tomēr ir izsmeļošāks: „Im Imperfekt der drei letzten Klassen (t.i. – visi vienzilbīgie verbi – *P. V.*) giebt es für die dritte Person außer der Endung *e* auch die Secundär=Endung *a*, bei der vierten Klasse jedoch wohl nur bei den Wurzeln, die durch *j* sich mit den Personal=Endungen verbinden. Z.B. außer *jaje, smêje, mije*, sagt man wohl auch *jaja, smêja, mija*, von *ja* Kl. 4. reiten, *mi* Kl. 4. tauschen, *smee* Kl. 4. lachen; aber nicht, meines Wissens, *minna, pinna*, für *minne, pinne*, von *mi* Kl. 4. treten, *pi* Kl. 4. flechten.“¹⁹ Līdzīgi šis autors izteicies arī par refleksīvajiem verbiem: „Das reflexive Imperfectum hat in der dritten Person bei einigen Verbis, jedoch wohl nicht der beiden ersten Klassen (t.i. – daudzzilbīgie verbi – *P.V.*), ausser der Endung *as* auch die Neben=form *ês*; z.B. *smêjas* und *smêjês* von *smee* Kl. 4. lachen; *speedas* und *speedês* von *speed* Kl. 4. drängen, drücken; *zêlas* und *zêlês* von *zel* Kl. 4. heben.“²⁰

Arī Zemgales Dalbes draudzes mācītājs H. Heselbergs savā 1841. g. izdotajā gramatikā vienzilbīgajiem tiešajiem verbiem pagātnes 3. personā sniedz tikai galotni *-e*, bet atgriezeniskajiem *-ās*, piebilzdams: „Die 3. Sing. Prät. Medii auf *ehs* mag in einigen Gegenden seyn, aber ist nicht zu empfehlen, da sie in reinen Gegenden ganz unbekannt ist.“²¹ Tādējādi mēs droši zinām, ka 19. gs. vidū Zemgales vidienē vismaz atgriezenisko verbu pagātnes 3. personas galotni *-ēs* vairs nepazīna.

Nedaudz vēlāk ievērojamais valodnieks un Dobeles mācītājs A. Bilenšteins jau apgalvo, ka pagātnes 3. personas formas ar *-e* ir tikai fonētisks šķitums: „in der 3. Pers. (Sing. und Plur.) Praeteriti, wo das Classensuffix oder der Auslaut desselben *-a* nirgends und niemals ganz verlohren geht, nach Dentalen aber nicht selten im Volksmund so kurz und stimmlos wird, daß es dem Ohr der Deutschen als *e* erschien (cf. hebr. Schwa). Die Schreibung bewhrt besser das *a*: *wedda*, nicht *wedde*, er führte, *metta*, nicht *mette*, er warf, *nessa*, nicht *nesse*, er trug. Die Schwächung und Abstumpfung des *a* ist hier ebenso durch die assimilierende Kraft der Dentalis befördert (...), als in anderen Fällen namentlich vorhergehende Gutturalen den etwa schwächenden Einfluß des Wortaccentes paralysieren, cf. *nika*, er gieng zu Grunde, *dīga*, es keimte, aber niemals *nike*, *díge*.“²² Tomēr gatavojot Bībeles teksta izdevumu, vēl 1868. g. A. Bilenšteins raksta:

¹⁹ O. Rosenberger, Formenlehre der lettischen Sprache in neuer Darstellung, Mitau, 1848, 120.

²⁰ O. Rosenberger, Ibidem, 128.

²¹ H. Hesselberg, Lettische Sprachlehre, Mitau, 1841, 39.

²² A. Bilenstein, Die lettische Sprache, I, Berlin, 1863, 202. Līdzīgi arī: Op. cit., II, 1864, 132–133.

„Die 3. P. Prät. muß in allen Fällen auf *-a* auslauten, außer nach Zahnlauten wie *d, t, ds, z, s, z* etc., hier ist *-e* wohl bei zu behalten in der Schrift, wie im Volksmund.“²³

Arī J. Endzelīns 1909. gadā²⁴ ir domājis, ka acīmredzot tikai ar „vācu ausi“, kas nav spējusi uztvert smalkākās gala zilbju patskaņu nianses, ir izskaidrojams šis ilgstošais periods, kad latviešu rakstos vienzilbīgo verbu pagātnes 3. personas formās dominēja galotne *-e*.

Paliek tomēr neskaidrs, vai gan „vācu auss“ 18. gs. un 19. gs. sākumā būtu bijusi citāda nekā 16. gs. un 17. gs. sākumā, kad rakstītāji, kas bieži vien daudz vājāk pārzināja latviešu valodas fonētikas un morfoloģijas nianses, spēja atšķirt pagātnes 3. personas galotnes un arī citas formas ar *-e* un *-a*, bet tādi vīri kā G. F. Stenders un J. Lange nebūtu saklausījuši *-e* un *-a* atšķirību verbos, kaut lietvārdos to viņi ir varējuši gluži labi. Tāpēc liekas iespējams arī nedaudz atšķirīgs šis latviešu rakstu valodas īpatnības skaidrojums. 17. un it īpaši 18. gs., zūdot pēdējai atšķirībai starp vecajiem *ē-* un *ā-* celmiem, vienzilbīgajos verbos ilgāku laiku varēja būt lietojamas abas 3. personas formas neatkarīgi no verba sākotnējā celma, piemēram, *nese* || *nesa*, *aude* || *auda*, tāpat kā *lika* || *like*, *tapa* || *tape*. Uz iespējamām paralēlformām taču skaidri ir norādījis O. Rozenbergers, kā arī netieši G. F. Stenders. Ļoti iespējams, ka galotnes izvēle kādu laiku ir bijusi atkarīga no celma gala līdzskaņa, kā to aizrādījuši O. Rozenbergers un A. Bīlenšteins. Attīstības gaitu atklāj arī vienzilbīgo refleksīvo verbu formu liktenis. Stenderam 18. gs. primāra ir galotne *-ēs*, bet sekundāra *-ās*, savukārt Rozenbergers formas sniedz apgrieztā kārtībā, bet Heselbergs jau noliedz *-ēs* lietojumu daudzās izloksnēs.

Tādējādi dažādi 17., 18. un 19. gs. rakstu avoti dod mums liecību par šādiem pakāpeniskiem soļiem pēdējās atšķirības izzušanā starp vecajiem pagātnes *ā-* un *ē-* celmiem vidus dialekta izloksnēs: 1. *nese, aude* : *lika, tapa*; 2. *nese* || *nesa, aude* || *auda* : *lika* || *like, tapa* || *tape*; 3. *nesa* || *nese, auda* || *aude* : *lika* || *like, tapa* || *tape*; 4. *nesa, auda* : *lika, tapa*. Paralēli, bet laikam gan nedaudz ātrāk izzuda atšķirība arī starp refleksīvo verbu atšķirīgajām pagātnes 3. personas formām.

AVOTI

CC – Catechismus Catholicorum. Iscige pammacischen, no thems Papreksche Galwe gabblems Christites macibes. Prexskan thems nemacigems vnd iounems bernems. Cour Kungam Petrum Canisium, thaes Schwetes rakstes Doctor. Ehsprestcz Vilne Pille, Littourre Semmen, pi Danielem Lanciciensiem expan tho gadde. 1585.

EE – Euangelia und Episteln, aus dem deudschen in vndeudsche Sprache gebracht, so durchs gantze Jar, auff alle Sontage vnd fürnemsten Feste, in den Kirchen des Fürstenthumbs Churlandt vnd Semigallien in Lieffland vor die vndeudschen gelesen werden. Mit der Historien des Leidens, vnd Auffer-

²³ A. B i e l e n s t e i n, Einige sprachliche Grundsätze für die Bibeltext-Emendation, vereinbart in Riga im Dezember 1866 und in Walk im August 1867, – Magazin XIV (1868) 64.

²⁴ J. E n d z e l i n s, Zum lettischen Präteritum, 124–125.

stehung vnsers HErrn Jesu Christi, aus den vier Euangelisten. Gedruckt zu Königsperg in Preussen, bey Georgen Osterbergern. 1587.

Elg – Geistliche Catholische Gesänge, von guthertzigen Christe, ausz de[m] Lateinischen, Teutschen, vnd Polnischen Psalmen vnd Kirchengesängen in Vnteutsche sprach gebracht. Jetzt aber mit vielen schönen Liedern vermehret vnd in Druck verfertigt. Durch Georgium Elger... Gedruckt zu Braunsberg bey George Schönefels. Anno 1621.

Gec – Andreja Geccļa tulkoto psalmu un Zālamana sakāmvardu manuskripts (Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā).

K – Enchiridion. Der kleine Catechismus: Oder Christliche zucht für die gemeinen Pfarhern vnd Prediger auch Hausueter etc. Durch D. Martin. Luther. Nun aber aus dem Deudschen ins vndeutsche gebracht, vnd von wort zu wort, wie es von D. M. Luthero gesetzt, gefasset worden. Gedruckt zu Königsperg bey George Osterbergern Anno M.D.LXXXVI.

Ps – Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen Gottes zu Riga, vnd andern örtern Liefflandes mehr, in Liefflendischer Pawrsprache gesungen werden. Gedruckt zu Riga in Liefflandt bey Nicolaus Mollin, 1615.

UP – Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland und Semigallien in Liefflande gesungen werden. Königsperg bey George Osterbergern, 1587. Citēts pēc: Undeutsche Psalmen. Herausgegeben von A. Bezenberger und A. Bielenstein. Mitau, Hamburg, 1886.

THE FORMS OF THE IMPERFECT IN THE 16th–17th C. WRITTEN LATVIAN AND THE FURTHER FATE OF THE IMPERFECT STEMS

S u m m a r y

In this paper, the author deals with the history of the forms of the imperfect in written Latvian. At first the author analyses imperfect forms from all the written sources of Latvian in the 16th and early 17th century. It is obvious that different sets of endings of historical \bar{a} - and \bar{e} - stems existed at this time yet, but the process of neutralising had already started. It seems that in the area of written language this process began with the excluding of original palatalization from the 1st person singular forms of certain type of historically \bar{e} -stem verbs. The second step of development was the spreading of \bar{a} -stem endings to the 1st and 2nd person plural, and the last one – the neutralization of different endings of the 3rd person. Most dialects instilled the ending *-a* for all the verbs, but in the written language, probably on the basis on some local dialect, the ending *-e* was used for most unsuffixed verbs until the middle of the 19th century.